

تحلیل نقادانه دیدگاه فقهای امامیه در جواز حیل‌های ربا با رویکرد اجتماعی به فقه

سمیه فاتحی‌نیا^۱

فرشته اسدالهی^۲

چکیده

نظام مالی مبتنی بر تحریم ربا یکی از مهم‌ترین تعالیم اقتصادی دین مبین اسلام است، که اصل حرمت آن از منظر فقهای اسلامی مورد اتفاق بوده و از ضروریات دین به‌شمار می‌رود و از مسائل و چالش‌های کلیدی پیش‌روی انقلاب اسلامی ایران در ساحت اقتصادی است. فقهاء شیعه با استناد به ادله شرعی و عقلی، ربا را در هر شرایطی حرام می‌دانند؛ مگر مواردی که با دلیل قطعی، مستثنا شده باشد. لیکن با وجود حرمت شرعی و حکم عقل به قبح ربا و مفاسدی که بر آن مترتب است، عده‌ای از فقهاء راه‌هایی برای تخلص از ربا ذکر کرده‌اند.

محل نزاع، جواز یا عدم جواز کاربست حیل‌های ربا است، که در این خصوص چهار دیدگاه جواز مطلق، جواز مشروط به حالت اضطرار، منع مطلق و تفصیل وجود دارد. گروهی از فقها در زمینه به‌کارگیری حیل در ربا قائل به مطلق جواز هستند، ولی ادله‌ای که برای نظر مختار خود بدان‌ها استناد کرده‌اند، قابلیت مناقشه و رد را دارد. از این‌رو تحقیق حاضر به شیوه کتابخانه‌ای و با روش تحلیل مفهومی، گزاره‌ای و سیستمی در تعبیر، گزاره‌ها و هندسه فکری این دسته از فقهاء، درصدد تحلیل نقادانه مبانی و ادله پذیرش جواز حیل‌های ربا و بررسی مبانی و ادله دیدگاه‌های مخالف و نهایتاً جمع‌بندی و سعی در بیان نظر صحیح با توجه به رویکرد اجتماعی به فقه است.

کلیدواژه‌ها: ربا، حیل‌های ربا، ربای قرضی، ربای معاوضی

^۱ طلبه سطح سه رشته فقه و اصول، حوزه عالی کوثر قزوین Fatehisomaye4@gmail.com، ۰۹۱۰۴۶۹۱۴۴۰.

^۲ طلبه سطح سه رشته فقه و اصول، حوزه علمیه کوثر قزوین asadollahi1393@gmail.com، ۰۹۹۱۰۵۹۸۸۶۴.

مقدمه

داد و ستد جزء نخستین موضوعات در روابط اجتماعی انسان محسوب می‌شود و افراد همواره در صدد به‌کارگرفتن راه‌هایی برای کسب سود بیشتر هستند؛ از همین رو خداوند علیم و حکیم، برای رسیدن انسان به سعادت دنیوی و اخروی و درمان‌ماندن از خطا، احکام و شرایعی متعالی را برای ابعاد مختلف روابط اجتماعی او از جمله داد و ستد وضع کرده‌است. حرمت ربا یکی از محوری‌ترین تعالیم اقتصادی این دین الهی است، که از طریق آیات و روایات بر آن اشاره و تاکید شده و آن را گناهی بزرگ و نوعی اعلان جنگ با خدا و رسول بیان دانسته‌است. فقیهان امامیه نیز با استناد به همین ادله و حیانی و عقلانی، حرمت ربا را امری قطعی و مسلم قلمداد کرده و تردیدی در حرمت آن را روا نمی‌دانند. علی‌رغم این اتفاق بر تحریم، گروهی از فقها در ذیل مباحث ربا، فصلی با عنوان حیل تخلص از ربا را با استناد به یک دسته روایات ذکر کرده‌اند که بر طبق این حيله‌ها، معاوضه یا قرضی صورت می‌گیرد که در واقع رباست، اما در ظاهر ربا نیست. باتوجه به قطعی بودن حکم حرمت ربا و فلسفه روشن آن، نیاز است که ادله و راه‌هایی که اندیشمندان فقهی برای فرار از ربا ارائه داده‌اند، به‌دقت مورد کنکاش و بررسی قرار گیرد؛ زیرا پذیرش جواز جریان حيله در ربا، با حکمت و هدف حرمت ربا ناسازگار است. همچنین زمینه را برای به‌کاربردن انواع حيله در سایر ابواب فقهی نیز برای فرار از احکام الزامی ایجاد می‌کند.

باتوجه به تفاوت روش‌های اجتهادی فقیهان شیعی و اختلاف دیدگاه آنان نسبت به جواز و گستره جواز حیل ربا، از این‌رو جستار حاضر در صدد است که به بررسی نقادانه مبانی و دیدگاه‌های فقهی امامیه در این مسئله پرداخته و ادله و راهکارهای ارائه شده توسط آنان در قول به جواز را مورد ارزیابی و نقد قرار دهد.

پیشینه و وجه تمایز: باتوجه به اهمیت و جایگاه بحث ربا، پژوهش‌های متعددی به بررسی جوانب مختلف آن پرداخته‌اند که از میان آنها می‌توان به کتبی چون «بررسی طرق فرار از ربا» از مکارم شیرازی؛ و «ربا و راه‌های گریز از آن» از سید محمد حسن علوی؛ و مقالاتی از قبیل «حيله‌های ربا» از سید حسین میرمعزی و «تفکیک حيله‌های مجاز و غیرمجاز قرض ربوی با معیار عرف» از مهدی خطیبی و «ادله عقلی در مشروعیت و عدم مشروعیت حیل شرعی در مذاهب خمس» از سید مهدی نژادهاشمی و علی بهرامی‌نژاد اشاره کرد. آنچه پژوهش حاضر را از سایر مقالات متمایز می‌کند اولاً پرداخت تفصیلی و نقادانه به ادله جواز حیل ربا در دیدگاه شیعه است و ثانیاً بررسی مسئله با رویکرد اجتماعی به فقه و بیان استدلال‌ات و نقدهای نوآورانه‌ای است برای اثبات اینکه راهکارهای نقلی و عقلی بیان‌شده برای تخلص از ربا، به‌هیچ طریقی قابلیت توجیه حکم به جواز حيله‌های ربا را ندارند.

ضرورت: زندگی اقتصادی جهان معاصر با سیستم بانکداری، در هم تنیده شده و بانک‌ها نقش بسیار مهم و کلیدی را در چرخه مالی جامعه کنونی ایفاء می‌نمایند؛ از سوی دیگر یکی از شاخصه‌های مهم بانکداری معاصر، مولفه سود و زیان مالی است که نسبتش با مقوله ربا همواره چالش‌برانگیز بوده و با گسترش نظام بانکی در جوامع اسلامی، فقهاء برای جلوگیری از قرض ربوی (خروج از موضوع ربا) پرداخت تسهیلات را در قالب عقود مختلف مانند مضاربه، مشارکت، اجاره به شرط تملیک (لیزینگ) و ... تنظیم کرده‌اند، که ظاهراً از حيله‌های ربا برای حل این مشکلات استفاده شده است. به همین خاطر، تحلیل مشروعیت حیل ربا که یکی از مبانی فعالیت‌های اقتصادی و مالی کشورهای اسلامی است، اهمیت شایانی دارد.

این اهمیت وقتی دوچندان می‌شود که به تشکیل نظام اسلامی ایران بر مبنای تعالیم و شریعت اسلامی با محوریت ولایت فقیه توجه کنیم؛ یعنی از آنجا که انقلاب اسلامی ایران در تلاش است تا شریعت اصیل اسلامی را در سطح گسترده (در حد توان) اجرایی نماید، توجه به نظام مالی مطلوب جامعه از نگاه اسلام و سعی در پیاده‌سازی آن در جامعه نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی و مقدمه‌سازی ظهور خواهد داشت؛ و این امر ضرورت تحقیق را بیش از پیش نمایان می‌سازد.

۱. اصطلاح پژوهی

۱/۱. ربا

ربا در لغت از ریشه «ربو» و دارای معانی متعدد مانند مطلق زیادی (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱/ ۳۴۰؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۳/ ۴۸؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۶/ ۲۳۴۹؛ جمعی از پژوهشگران، بی‌تا: ۳/ ۲۶) و رشد و نما (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۲/ ۴۸۳؛ صاحب، ۱۴۱۴: ۱۰/ ۲۷۵) و علو (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۲/ ۴۸۳؛ ابن درید، ۱۹۸۸: ۱/ ۳۳۰) است. البته به نظر می‌رسد می‌توان این معانی را به معنای واحدی بازگرداند؛ یعنی هسته مشترک معنایی موارد فوق همان رشد و نما است، که نوعی زیادی محسوب شده و علو و برتری نسبت به حالت قبل از رشد را در پی دارد.

اما در اصطلاح، ربا بر دو قسم معاوضی و قرضی است؛ منظور از ربای معاوضی، تعویض یکی از دو کالای همجنس - که در زمان شارع یا در عرف با کیل یا وزن اندازه‌گیری می‌شوند - با زیادی حقیقی یا حکمی یکی به دیگری (طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸: ۸/ ۴۰۳؛ بهبهانی، ۱۳۱۰: ۹۳) و مراد از ربای

قرضی، قرض دادن یکی از آنها با زیادی است اگرچه مکیل یا موزون نباشند. هر دو قسم ربا مشروط به این است که پرداخت‌کننده زیادی، کافر حربی نباشد و همچنین طرفین مورد بحث، پدر و فرزند یا زن و شوهر یا مالک و مملوک نباشند و در صورت فقدان هر یک از شروط، ربا محقق نمی‌شود (طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸: ۸/۴۰۳؛ نجفی، ۱۴۲۱: ۱۲/۳۲۵؛ بحرانی، ۱۴۰۵: ۱۹/۲۱۴؛ عاملی، ۱۴۱۳: ۳/۳۱۶).

۱/۲. حيله

حيله از ریشه «حول» گرفته شده که به معنای تدبیر ماهرانه امور (موسی، ۱۴۱۰: ۱/۱۴۱) و به کارگرفتن فکر برای رسیدن به مقصود (فیومی، ۱۴۱۴: ۱/۱۵۷)، مهارت، نیک‌اندیشی و قدرت تصرف در کارها (فیروزآبادی، ۱۴۱۵: ۱/۴۹۷؛ بستانی، ۱۳۷۵: ۳۵۰) به کار رفته است. راغب اصفهانی، اصل آن را به معنای دگرگونی و جدا شدن از غیر تعریف کرده است و حيله را به کارگیری راه‌های پنهانی یا چاره‌جویی پنهانی می‌داند برای رسیدن به حالت یا چیزی که در انسان حاصل می‌شود، که غالباً بار منفی دارد؛ هرچند گاهی به عنوان راه حکیمانه نیز استعمال می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۴۰). در عبارت راغب اگرچه به عمومیت معنای حيله نسبت به راه‌های صحیح و غیر صحیح اشاره شده است، اما در عرف آنچه که از لفظ حيله به ذهن متبادر می‌شود همان معنای منفی و راه‌های غیر صحیح است.

معنای اصطلاحی حيله با توجه به کلام فقها در ابواب مختلف فقهی این است که حيله درواقع همان حفظ ظواهر قوانین شرعی است هرچند که روح قوانین موجود نباشد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۱۴). آنچه از دیدگاه اهل لغت و تعاریف فقهاء عظام به دست می‌آید این است که حيله در اصطلاح فقهی خود، راهی برای فرار از احکام الزامی اما با حفظ ظواهر شرعی است که در آن، فرد مکلف با توسل جستن به اموری در صدد تغییر دادن ظاهری افعال خود است، به طوری که در نهایت و بالمآل، غرض و فلسفه مورد انتظار از آن حکم شرعی حاصل نشده ولی ظاهر و عنوان فعل، سازواری خود با حکم شرعی را حفظ کرده است.

نکته بسیار مهم این است که مراد از حيله ربا در محل بحث این نوشتار، فرضی است که واقعا ربا محقق شده باشد و مثلاً ضمیمه‌ای که عرفا هیچ سنخیتی با مازاد طرف مقابل ندارد، اضافه شود تا توجیه ظاهری شرعی باشد برای تصحیح ربا؛ به عنوان نمونه شخصی هزار درهم و یک دینار را به دیگری بدهد و مقرر کند که پس از گذشت مدت مشخصی، دو هزار درهم به وی بازگردانده شود و مرادش این باشد که یک دینار در برابر هزار درهم اضافی قرار بگیرد. روشن است که هزار درهم عرفا

سنخیتی با یک دینار ندارد و این دو در نظر عرف، در برابر هم قرار نمی‌گیرند و تنها برای تصحیح ربای مذکور، چنین ضمیمه و تقابلی صورت گرفته است.

۲. تحلیل و نقد راهکارها و ادله جواز حيله در ربای معاوضی

اگرچه استفاده از حیل غالباً در باب ربا بوده است، اما اختصاصی به این باب نداشته و در ابواب مختلف فقهی هم به کار گرفته شده است. برای نمونه در باب تجارت مکروه در موضوع اخذ اجرت برای تعلیم قرآن و همچنین در مسئله تحقق شرکت در اجناس قیمی و مثلی و... به جواز حيله اشاره اجمالی شده است، اما بحث تفصیلی آن در باب ربا آمده است. در ادامه، راهکارهایی که عده‌ای از فقهاء برای حل مشکل ربای معاوضی با عنوان حيله ارائه داده‌اند، بیان خواهد شد:

۲/۱. تحلیل و نقد جواز حيله در ربای معاوضی

۲/۱/۱. بررسی راهکار اول جواز: ضم ضمیمه

نخستین راهی که برخی از فقهاء (حلی، ۱۴۱۰: ۲/۵۵۳؛ حکیم، ۱۳۹۴: ۱۰۵) برای تخلص از ربای معاوضی ارائه کرده‌اند، ضمیمه کردن کالایی غیر از جنس عوضین است. آنان پیرامون ضم ضمیمه برای تخلص از ربا، دیدگاه‌های متفاوتی دارند: برخی چون صاحب ریاض (ره) بدون هیچ شرطی، آن را پذیرفته‌اند (طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸: ۸/۴۳۹؛ خوئی، ۱۴۱۰: ۲/۵۴)؛ عده‌ای قائل‌اند در صورتی که ضمیمه در مقابل زیادی قرار گیرد، مشروع خواهد بود (سیستانی، ۱۴۱۵: ۲/۷۴)؛ گروهی صحت این حيله را مشروط به عقلانی بودن ضمیمه دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵: ۱۱۰) و برخی ضم ضمیمه را تنها در صورت تساوی عوضین از جهت قیمت، صحیح دانسته‌اند (موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ۵۷۲/۱).

بر طبق دیدگاه برخی از فقهاء مانند صاحب ریاض (ره)، در صورتی که طرف ناقص، مشخص باشد ضمیمه فقط به همان سمت افزوده می‌شود؛ اما اگر مشتبه باشد کالا به هر دو طرف ضمیمه می‌شود (طباطبایی کربلایی، ۱۴۱۸: ۸/۴۳۹) و بدین ترتیب از عنوان «بیع دو جنس مماثل به همراه زیادی» خارج می‌شود (اردبیلی، ۱۴۰۳: ۸/۴۸۷). به عنوان مثال یک کیلو برنج مرغوب به همراه یک کیلو خرما در برابر سه کیلو برنج نامرغوب معامله شود. در این حالت خرما (ضمیمه) در مقابل دو کیلو برنج نامرغوب (زیادی) قرار می‌گیرد، ولی اگر ضمیمه به هر دو طرف اضافه شود در این صورت، ضمیمه

- اردبیلی، احمد بن محمد؛ مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان؛ قم: مؤسسة النشر الإسلامي؛ سال نشر ۱۴۰۳ق.
- بهجت، محمدتقی؛ وسیلة النجاة (بهجت)؛ قم: شفق؛ ۱۴۲۳ق.
- انصاری، محمد علی (خلیفه شوشتری)؛ الموسوعة الفقهية الميسرة؛ قم: مجمع الفكر الإسلامي؛ ۱۴۱۵ق.
- انصاری، مرتضی؛ کتاب الطهارة (للشيخ الأنصاري)، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری؛ ۱۴۱۵ق.
- _____؛ فرائد الأصول؛ قم: بی نا؛ ۱۴۲۸ق.
- آشتیانی، محمدحسن بن جعفر؛ کتاب الزکاة (آشتیانی)؛ قم: کنگره علامه آشتیانی (ره)؛ ۱۳۸۴ش.
- آل عصفور، حسین بن محمد؛ الأنوار اللوامع فی شرح مفاتیح الشرائع، قم: الميرزا محسن آل عصفور؛ بی تا.
- بحرانی، یوسف بن احمد؛ الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة؛ قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية مؤسسة النشر الإسلامي؛ ۱۳۶۳ش.
- بستانی، فواد افرام؛ فرهنگ ابجدی؛ اسلامی — تهران؛ ۱۳۷۵ش.
- بهبهانی، محمد باقر بن محمد اکمل؛ رساله عملیه متاجر وحید بهبهانی (با تعلیقات میرزای شیرازی)؛ قم: حاج شیخ رضا تاجر تهرانی؛ ۱۳۱۰ق.
- ترحینی عاملی، محمد حسن؛ الزبدۃ الفقهیة فی شرح الروضة البهیة؛ بی جا: دار الفقه للطباعة و النشر؛ ۱۳۸۵ش.
- جزایری، محمدجعفر؛ منتهی الدراية فی توضیح الکفایة؛ قم: بی نا؛ ۱۴۱۵ق.
- جمعی از پژوهشگران، نویسنده: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع)؛ موسوعة الفقه الإسلامي طبقاً لمذهب أهل البيت عليهم السلام؛ قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (عليهم السلام)؛ ۱۴۲۳ ه.ق.
- جوهری، اسماعیل بن حماد؛ الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية؛ بیروت: دارالعلم للملایین؛ ۱۳۷۶ق.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعة؛ قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام؛ ۱۴۰۹ق.

- _____ حسینى حائرى، كاظم (محشى)؛ نويسنده: محسن حكيم؛ منهاج الصالحين (حائرى)؛ قم: دار الرسالة؛ ۱۳۹۴ ش.
- _____؛ القضاء فى الفقه الإسلامى؛ قم: مجمع انديشه اسلامى؛ ۱۴۱۵ ق.
- _____ حسینى عاملی، محمدجواد بن محمد؛ محقق: محمدباقر خالصی؛ نويسنده: حسن بن يوسف علامه حلی؛ مفتاح الكرامة فى شرح قواعد العلامة (ط. الحديثه)؛ قم: جماعة المدرسين فى الحوزة العلمية بقم. مؤسسه النشر الإسلامى؛ ۱۴۱۹ ق.
- _____ حلی، حسن بن يوسف؛ رجال العلامة الحلی؛ قم: الشريف الرضى؛ ۱۴۰۲ ق.
- _____؛ نهاية الأحكام فى معرفة الأحكام؛ قم: اسماعيليان؛ ۱۴۱۰ ق.
- _____؛ ترتيب خلاصة الأقوال فى معرفة الرجال؛ مشهد: بنياد پژوهشهای اسلامى؛ ۱۳۸۱ ش.
- _____ حلی، جعفر بن حسن؛ شرائع الإسلام فى مسائل الحلال و الحرام؛ قم: مؤسسه اسماعيليان؛ ۱۴۰۸ ق.
- _____ حلی، حسن بن علی؛ الرجال؛ ۱ جلد، تهران: دانشگاه تهران؛ ۱۳۴۲ ش.
- _____ خراسانى، محمد كاظم بن حسين؛ درر الفوائد فى الحاشية على الفرائد؛ تهران: بی نا؛ ۱۴۱۰ ق.
- _____ خویی، ابوالقاسم؛ معجم رجال الحديث و تفصيل طبقات الرواة؛ بی جا: بی نا؛ ۱۴۱۳ ق.
- _____؛ منهاج الصالحين؛ قم: مدينة العلم؛ ۱۴۱۰ ق.
- _____ رازى، حسين بن علی؛ روض الجنان و روح الجنان فى تفسیر القرآن؛ مشهد مقدس: آستان قدس رضوى، بنياد پژوهشهای اسلامى؛ ۱۴۰۸ ق.
- _____ راغب اصفهانی، حسين بن محمد؛ مفردات ألفاظ القرآن؛ بيروت: دارالعلم؛ ۱۴۱۲ ق.
- _____ روحانى، محمد؛ منتقى الأصول؛ قم: بی جا؛ ۱۴۱۳ ق.
- _____ سبحانى تبریزی، جعفر؛ الإيضاحات السنية للقواعد الفقهية؛ قم: مؤسسه الإمام الصادق عليه السلام؛ ۱۴۳۶ ق.
- _____ سند، محمد؛ محرر: مصطفى اسکندری؛ فقه المصارف و النقود، قم: محبین؛ ۱۴۲۸ ق.
- _____ سيستانى، على؛ منهاج الصالحين؛ قم: مكتب آية الله العظمى السيد السيستانى؛ ۱۴۱۵ ق.

- سيفى، على اكبر؛ دليل تحرير الوسيلة (الربا)، تهران: مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمينى (س)، ۱۳۸۸ش.
- شاهرودى، سيد محمود بن على حسيني؛ كتاب الحج؛ قم: مؤسسه انصاريان؛ ۱۴۰۲ق.
- شيرازى، ناصر مكارم؛ بررسى طرق فرار از ربا؛ قم: مدرسه الإمام على بن أبى طالب (عليه السلام)؛ ۱۳۸۵ش.
- صاحب، اسماعيل بن عباد؛ المحيط فى اللغة؛ ۱۱ جلد، عالم الكتب — بيروت: عالم الكتب؛ ۱۴۱۴ق.
- صدر، سيد محمدباقر؛ شارح: سيد محمود هاشمى شاهرودى؛ بحوث فى علم الأصول؛ قم: بى نا؛ ۱۴۱۷ق.
- _____؛ قاعده لاضرر و لاضرار؛ قم: ثقلين؛ ۱۴۲۰ق.
- _____؛ دروس فى علم الاصول؛ قم: لجنة التحقيق التابعه للمؤتمر العالمى للامام الشهيد الصدر؛ ۱۴۳۸ق.
- طباطبايى حكيم، محمد سعيد؛ مصباح المنهاج (التجارة)؛ نجف اشرف: مؤسسه الحكمة الثقافية الاسلاميه؛ ۱۴۲۸ق.
- طباطبايى كربلايى، على بن محمد على؛ الاجماع والاستصحاب (پى دى اف نسخه خطى).
- _____؛ محقق: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لاحياء التراث؛ رياض المسائل (ط. الحديثه)؛ قم: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث؛ ۱۴۱۸ش.
- طباطبايى حكيم، محمد سعيد؛ المحكم فى أصول الفقه؛ قم: بى نا؛ ۱۴۱۴ق.
- طباطبايى، محمد حسين؛ الميزان فى تفسير القرآن؛ بيروت: مؤسسه الأعلمى للمطبوعات؛ ۱۳۹۰ق.
- طوسى، محمد بن حسن؛ العدة فى أصول الفقه؛ قم: بى نا؛ ۱۴۱۷ق.
- _____؛ رجال الطوسى (جامعه مدرسين)؛ قم: مؤسسه النشر الإسلامى؛ ۱۳۷۳ش.
- _____؛ التبيان فى تفسير القرآن؛ بيروت: دار إحياء التراث العربى؛ بى تا.
- _____؛ تهذيب الأحكام، تهران: دار الكتب الإسلاميه؛ ۱۳۶۵ش.

- _____؛ الخلاف؛ قم: مؤسسة النشر الإسلامي؛ ١٤٠٧ق.
- _____؛ التبيان في تفسير القرآن؛ بيروت: دار إحياء التراث العربي؛ بی تا.
- _____ عاملی (شهید ثانی)، زین الدین بن علی؛ الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية؛ بی جا: بی نا؛ بی تا.
- _____؛ مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام؛ قم: مؤسسة المعارف الإسلامية؛ ١٤١٣ق.
- _____ فیروز آبادی، محمد بن یعقوب؛ القاموس المحيط؛ بيروت: دار الكتب العلمية؛ ١٤١٥ق.
- _____ فیومی، احمد بن محمد؛ المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی؛ قم: موسسه دار الهجرة؛ ١٤١٤ق.
- _____ قرشی، علی اکبر؛ قاموس قرآن؛ تهران: دار الكتب الاسلاميه؛ ١٣٧١ش.
- _____ کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی (اسلاميه)؛ تهران: دار الكتب الإسلامية؛ ١٣٦٣ش.
- _____؛ مصحح: علی اکبر غفاری؛ الفروع من الکافی؛ تهران: دارالکتب الاسلاميه؛ ١٣٧٦ش.
- _____ محقق کرکی، علی بن حسین؛ جامع المقاصد فی شرح القواعد؛ قم: مؤسسة آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث؛ ١٤١٤ق.
- _____ مرتضی، بسام؛ زبدة المقال من معجم الرجال؛ بيروت: دار المحجة البيضاء؛ ١٤٢٦ق.
- _____ مطهری، مرتضی؛ بررسی اجمالی مبانی اقتصاد اسلامی؛ تهران: حکمت؛ ١٣٦٢ش.
- _____ مفید، محمد بن محمد؛ الارشاد؛ قم: کنگره شیخ مفید مصحح موسسه آل البيت عليهم السلام؛ ١٤١٣ق.
- _____ مکارم شیرازی، ناصر؛ بررسی طرق فرار از ربا؛ قم: مدرسه الإمام علی بن أبی طالب (عليه السلام)؛ ١٣٨٥ش.
- _____ موسوی خمینی، روح الله؛ البیع، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الموسوی خمینی (قدس سره)؛ ١٣٩٢ش (الف).
- _____؛ تحرير الوسيلة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الموسوی خمینی (قدس سره)؛ ١٣٩٢ش (ب).
- _____ موسوی خمینی، مصطفی؛ تحریرات فی الأصول؛ قم: بی جا، ١٤١٨ق.

- موسوی سبزواری، عبدالاعلی؛ مهذب الأحكام فی بیان الحلال و الحرام؛ قم: السيد عبد الاعلی السبزواری، ۱۴۱۳ق.
- موسی، حسین یوسف؛ الإفصاح فی فقه اللغة؛ قم: مكتب الاعلام الاسلامی — قم: ۱۴۱۰ق.
- نجاشی، احمد بن علی؛ رجال النجاشی؛ قم: مؤسسه النشر الإسلامی؛ ۱۳۶۵ش.
- نجف، محمد مهدی؛ الجامع لرواه أصحاب الإمام الرضا علیه السلام؛ مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا (علیه السلام)؛ ۱۴۰۷ق.
- نجفی، محمدحسن بن باقر؛ جواهر الکلام (ط. الحديثه)؛ قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)؛ ۱۴۲۱ق.
- نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی، مستند الشیعۀ فی أحكام الشریعۀ، ۱۹ جلد، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم - ایران، اول، ۱۴۱۵ هـ ق
- یزدی طباطبائی، سید محمد کاظم؛ حاشیۀ المکاسب (للیزدی)؛ قم: مؤسسه اسماعیلیان؛ ۱۴۲۱ق.
- نوروزی، علیرضا؛ رهیافت «تجمیع ظنون» در بررسی اسناد حدیث، و نقدی بر مکتب رجالی محقق خوئی رضوان الله تعالی علیه؛ حدیث پژوهی؛ ۱۴۰۲ش.